

Andrija B. K. Stojković

Dualistyczna filozofia Rudžera Boškovicia

Дуалистическая философия Руджера Бошковича

R. Bošković (1714–1787) był wybitnym chorwackim filozofem, matematykiem, fizykiem, astronomem i dyplomata. Urodził się w Dubrowniku. Początkowo naukę pobierał w Kolegium Zakonu Jezuitów w Dubrowniku. Życie oraz działalność Boškovicia można w zasadzie podzielić na dwa okresy. Pierwszy okres rozpoczął się wraz z jego wstąpieniem w roku 1726 do zakonu jezuitów. W Kolegium Jezuickim w Rzymie studiował dwa lata retorykę i poezję oraz trzy lata filozofię, matematykę i fizykę, a także pięć lat teologię. W roku 1744 przyjął święcenia kapłańskie. W latach 1740–1764 był profesorem matematyki w Kolegium Jezuickim w Rzymie, następnie w latach 1764–1770 był profesorem matematyki na Uniwersytecie Padewskim, natomiast od roku 1770 był profesorem astronomii na Uniwersytecie Mediolańskim.

Ponieważ w swych licznych publikacjach naukowych wypowiadał sądy kolidujące z oficjalną wykładnią teologiczną, więc jezuita, szczególnie w latach 1755–1756, poddali jego poglądy ostrej krytyce. Aby w jakiś sposób przeciwdziałać tym oskarżeniom, dołączył do swego podstawowego dzieła, opublikowanego w roku 1758 i noszącego tytuł *Philosophiae naturalis theoria, reducta ad unicam legem virium in natura existentium (Teoria filozofii naturalnej, zredukowana do jedyne-go prawa sił istniejących w przyrodzie)* paragrafy 539–558, w których przedstawia własne rozumienie duszy, Boga i materii. Pisał, iż wyciągnięcie wniosków o jakoby materialistycznym charakterze jego prac jest nieuprawnione.

Okres drugi życia i działalności Boškovicia rozpoczął się w roku 1759. Właśnie w tym roku zaczął często wyjeżdżać za granicę w misjach dyplomatycznych. W latach 1756–1785 był ambasadorem Republiki Dubrownickiej (Rakuzy) w Rzymie, Paryżu, Warszawie, Wiedniu, Mediolanie i Londynie. Szczególnie długo, bo od roku 1777 do 1783 przebywał w Paryżu. W roku 1762 był w Polsce, o czym pisał w *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne en 1762 (Dziennik podróży z Konstantynopola do Polski w roku 1762)*, wydanym w Lozannie w roku 1772. Prace naukowe Boškovicia zyskały rozgłos i uznanie międzynarodowe. W roku 1760 Petersburska Akademia Nauk nadała mu tytuł członka honorowego, natomiast w roku 1761 Londyńskie Królewskie Towarzystwo Naukowe przyjęło go w poczet swych członków.

Bošković stworzył oryginalny system atomizmu dynamicznego, opartego na założeniu, że istnieją ośrodki sił, czyli tak zwane „dinamity”. Otóż owe ośrodki

sił stanowią pierwotną podstawę istnienia wszystkich ciał. W swej *Teorii filozofii naturalnej* pisał o tym w następujący sposób: *Pierwotnymi elementami materii są punkty zupełnie niepodzielne i nierozciągłe, rozsiane w nieskończonej próżni*. Zdaniem Boškovicia punkty materii („puncta materiae”) nie posiadają wymiarów, lecz aktywnie oddziałują na siebie siłami, których wielkość uzależniona jest od ich wzajemnej odległości.

Filozofia Boškovicia była dualistyczna, a nawet pod wieloma względami pluralistyczna. Podejmując próbę połączenia nauki z teologią, wzorował się na dedukcyjno-matematycznej i przy tym bazującej na konkretnych empirycznych faktach filozofii przyrody I. Newtona. Przeciwną do tej teorii była spekulatywna metafizyczna koncepcja filozofii przyrody, która w sposób czysto abstrakcyjny, oderwany od rzeczywistości, dociekała istoty takich pojęć, jak: substancja, materia, przestrzeń, czas, życie, rozwój, prawa przyrody itp. Przy pomocy tych kategorii zwolennicy koncepcji spekulatywnej pragnęli zrekonstruować całokształt zjawisk i procesów przyrodniczych.

Bošković opowiedział się za koncepcją filozofii przyrody lansowaną przez I. Newtona, chociaż niekiedy sprzeniewierzał się jej. Obecnie skupię się na niektórych antynomiach zawartych w poglądach Boškovicia, gdyż przyczyni się to do lepszego zrozumienia dualistycznego charakteru jego filozofii. W pierwszej kolejności dwa zdania powiem o jego sposobie pojmowania celowości, który jest niespójny w stosunku do jego dynamicznej atomistyki, będącej konsekwentnie deterministyczną. Należy przy tym wskazać, że w dziełach Boškovicia można spotkać także probabilistyczne ujęcia determinacji zjawisk świata, a nie tylko interpretacje zgodne z zasadą determinizmu jednoznacznego.

Następne zagadnienie dotyczy istoty przestrzeni i czasu. Otóż biorąc pod uwagę ich realność oraz ich strukturę, Bošković wyróżnił dwa rodzaje przestrzeni i czasu, a mianowicie, po pierwsze – przestrzeń możliwą lub wyimaginowaną, a także czas możliwy lub wyimaginowany, które z punktu widzenia swej struktury są absolutne, ciągłe, nieskończenie podzielne i wieczne. Drugi rodzaj stanowi przestrzeń rzeczywista oraz czas rzeczywisty, które są przejawem lokalnego a także sukcesywnego istnienia rzeczy i jako takie są względne, dyskretne i skończone. Wynikało to z przyrodniczej oraz relatywistycznej istoty filozofii Boškovicia. Wszak uznawał on, że realnie istnieje materia dyskretna i dlatego odrzucał klasyczne pojmowanie materii, traktujące ją jako rozciągłą. W związku z tym zanegował również istnienie ciągłej przestrzeni i ciągłego czasu, uznając, że są one wyimaginowane (możliwe myślowo). Jego koncepcja lokalnej, dyskretnej i względnej przestrzeni oraz lokalnego, dyskretnego i względnego czasu wyprzedzała podobne teorie zawarte w pracach E. Macha, H. Poincarègo i A. Einsteina.

Kolejna antynomia jest bardzo ważna dla rozpatrywanego tematu. Będąc „konsekwentnym newtonowcem”, Bošković ujmował rzeczywistość jako sieć sił

wzajemnie się przyciągających i odpychających, których centrum znajduje się w atomach. Chociaż Bošković zdecydowanie opowiadał się za determinizmem jednoznacznym, to również i w sprawie sieci sił oddziaływań wzajemnych między atomami dopuszczał możliwość zaistnienia relacji typu probabilistycznego.

Ponieważ Newton nie był w stanie zaproponować zadowalającej odpowiedzi na pytanie dotyczące źródeł ruchu, nie odwołując się do koncepcji „pierwszego poruszyciela”, więc również Bošković twierdził, że każdy ruch musi posiadać przyczynę, którą jest „uniwersalny determinator” – Bóg, niezmiernie mądry, posiadający wolną wolę i moc. Jednakże Bošković w wolnej woli Boga dopatruje się istnienia pewnej granicy, gdyż Bóg stworzył jeden z możliwych światów, a nie – jak to ujmował G.W. Leibniz, iż Bóg stworzył najdoskonalszy z możliwych światów (*Teoria filozofii naturalnej*, paragrafy 555–558).

Kompromisowy charakter dualistycznej filozofii Boškovicia ujawnił się również w przyjętej przez niego tezie wyjściowej. Otóż twierdził, że materia i duch istnieją równocześnie jako dwa jakościowo różne byty rzeczywiste. Dokładniej mówiąc, Bošković zbliżał się do wyodrębnienia w świecie następujących zróżnicowanych hierarchicznie postaci bytów: 1) materii, która nie posiada możliwości doznawania wrażeń, a także zdolności myślenia i chcenia; 2) duszy zwierzęcej, która posiada tylko zdolność odbioru wrażeń, jak również wielce niedoskonałą świadomość oraz ograniczony zakres chcenia; dusza zwierzęca jest nierozumna i zespolona z materią, bez której nie jest w stanie podjąć żadnego działania; 3) rozumnej duszy ludzkiej, która jest nieśmiertelna i 4) Boga – jako bytu najdoskonalszego, istniejącego samoistnie.

Łącząc w swych poglądach ontologię, gnoseologię i psychologię, Bošković pisze o dualizmie świata przyrodniczego i duszy. W przyrodzie mamy do czynienia z radykalnym determinizmem jednoznacznym, natomiast dusza posiada absolutną wolną wolę. Rozpatrując istotę psychiki ludzkiej, Bošković przejawia również niekonsekwencję. Otóż z jednej strony stwierdza istnienie oddziaływań wzajemnych między różnorodnymi aspektami psychiki ludzkiej, zaś z drugiej strony głosi pogląd o niezależności tego, co psychiczne, od tego, co fizyczne. W *Teorii filozofii naturalnej* (paragraf 528) pisze o dwóch rodzajach aktów życiowych („actum vitalium”), charakterystycznych dla człowieka: 1) o wrażeńiach, których źródło znajduje się na zewnątrz człowieka, i które *nie są wolnym ruchem* oraz 2) o wolnych ruchach wolicyjnych, które *wypływają z ducha i są wynikiem intymnej siły wewnętrznej („intima vi”) i dzięki której duch poznaje przyrodę, jej określone właściwości oraz pochodzenie idei* (*Teoria filozofii naturalnej*, paragraf 387). Przy tym *ani swobodne, ani niezbędne ruchy materii, zrodzone w naszych duchach, nie są w stanie przeszkodzić równoczesności akcji i reakcji, zachowaniu tego samego stanu wspólnego centrum grawitacji, a także zachowaniu tej samej ilości ruchu w Świecie, ruchu zmierzającego w tym samym kierunku* (*Teoria filozofii naturalnej*, paragraf 538). Bazując na postępo-

wym ruchu spolaryzowanej siły, ciało ludzkie (nerwy, mózg i duch) osiąga poziom świadomości, która panuje nad ciałem, wykorzystując w tym celu zarówno ruchy niezbędne, jak i swobodne.

Popadając w sprzeczność ze swą filozofią naturalną, Bošković twierdził, że prawa świata duchowego (oraz prawa ducha ludzkiego) istotnie różnią się od praw świata fizycznego (oraz od praw ciała ludzkiego). Tak więc dusza i ciało nie przyciągają się wzajemnie i nie odpychają się od siebie, jak to ma miejsce w wypadku atomów. Uznaje, że prawo nieprzenikliwości nie dotyczy psychiki ludzkiej i dlatego związek ciała z duchem nie jest trwały, nie jest taki jak to ma miejsce w wypadku powiązań między atomami itp. Myśl, chcenie zdaniem Boškovicia mogą pojawiać się niezależnie od ciała i świata fizycznego. W tym przejawia się wolność ducha ludzkiego, stworzonego przez Boga na swe podobieństwo, jak również ludzka wolna wola (*Teoria filozofii naturalnej*, paragraf 156–165, 525–528, 72–76).

W wielu swoich pracach, a w szczególności w *Teorii filozofii naturalnej* oraz w rozprawie *O kometach* dowodził w sposób empiryczny i racjonalny istnienie Boga. Odrzucił natomiast kartezjańską wersję ontologicznego dowodu istnienia Boga, gdyż według niej idea Boga jest wrodzoną, którą Bóg zaszczerpił duszy ludzkiej. Bošković zaakceptował kosmologiczny i teleologiczny dowód istnienia Boga. Badając przyrodę w sposób indukcyjny, dochodzimy zdaniem Boškovicia do wniosku, że powstanie oraz istnienie elementów przyrody, a także struktury ciągłej i działania kauzalnego można zrozumieć wyłącznie wtedy, gdy uznamy, że istnieje jedyny Stwórca – byt Absolutny, który jest Rozumem, Chceniem, a także posiada inne właściwości i moce zupełnie doskonałe. Według Boškovicia cały rozwój świata, łącznie z powstaniem człowieka, można wyjaśnić tylko w sposób mistyczny, to znaczy uznać wszystko za wynik „poezji Stwórcy”. Twierdził, że nasza świadomość przekonuje nas wyłącznie o istnieniu świata, lecz nie o tym, że takie istnienie jest potrzebne i niezbędne. To, że świat jest właśnie takim, jakim jest, można wytłumaczyć tylko działaniem woli boskiej. Zarówno świat materiały, ze swymi deterministycznymi prawami, jak i świat duchowy, który zespolony jest z pierwszym i jest mu podporządkowany, podlegający także prawom wolności moralnej, świadczą o istnieniu Boga (*Teoria filozofii naturalnej*, paragraf 551–558 i inne).

Rozpatrując całokształt twórczości Boškovicia, można dojść do wniosku, że nie patrząc na wszystkie jego wahania, kompromisy oraz ustępstwa na rzecz teologii, jego filozofia jest niewątpliwie dualistyczna, w której jednakże nad teorią duszy i Boga dominuje filozofia przyrody. Właśnie taka interpretacja w sposób autentyczny wyraża intymne myśli Boškovicia. Owa dominacja podobna jest do tego sposobu pojmowania przyrody, jaka występuje w filozofii I. Newtona. Wszak ontologię Boškovicia przenika absolutny geometryczno-punktualistyczny dynamizm, będący wyrazem matematyzacji nauk przyrodni-

czych (przy czym wykorzystujący również konkretne instrumenty i swoistą praktykę dostępną w trakcie eksperymentowania), doprowadzający w konsekwencji do powstania uniwersalnego obrazu Wszechświata, obejmującego wszystkie zasadnicze dziedziny wiedzy filozoficznej, łącznie z filozofią człowieka, aksjologią, filozofią społeczną oraz z filozofią polityki.

Jeszcze za życia Boškovicia niektóre jego osiągnięcia naukowe zyskały uznanie uczonych europejskich. I tak na przykład angielski filozof utylitarysta i nieortodoksyjny teolog Joseph Priestley w swej *Historii optyki* (1772) uznał poglądy Boškovicia za materialistyczne i wysoko ocenił jego teorię postulującą nierozdzielność materii i ruchu. Również szkocki etyk, przedstawiciel filozofii zdrowego rozsądku Dugald Stewart dopatrywał się istnienia w filozofii przyrody Boškovicia wątków materialistycznych. Jednakże w kręgu francuskich encyklopedystów – materialistów traktowany był jako jezuita i z tego powodu czyniono mu określone przykrości. Koncepcje Boškovicia wywarły znaczny wpływ na Williama Thomsona (Kelvina), a przede wszystkim na Josepha Johna Thomsona, kiedy zbudował w roku 1903 pierwszy planetarny model atomu. Natomiast Dmitrij Mendelejew wspomina o krytycznym stosunku Jamesa Clerka Maxwella do atomizmu Boškovicia i równocześnie podkreślił, że *warto na przykład przytoczyć istotne cechy nauki Boškovicia, który teraz powszechnie uznawany jest w jakimś stopniu za twórcę współczesnych wyobrażeń o materii. (...) nazwisko jego, wspólnie z nazwiskiem Kopernika, stanowi przedmiot dumy Słowian Zachodnich, wszak obaj ci uczeni księża wyprzedzili swoje czasy i wiele wnieśli do nauki* (D.J. Mendelejew, *Izbrannyje soczinienija*, t.2, 1934, s.371).

Z języka serbsko-chorwackiego przełożył Henryk Pisarek